

СТАТТІ

Святослав ПАХОЛКІВ

Боргова проблема галицьких кагалів: до історії її виникнення та вирішення за Марії Терезії та Йосифа II

Вісторичній свідомості віддавна побутує стереотипне уявлення про єврейського лихваря, який нещадно вичавлює соки зі своїх боржників-християн. Усупереч цьому упередженню чимало єврейських громад Речі Посполитої протягом XVII та XVIII століть опинились у ролі боржників. Отримувачами відсотків були натомість християни, передовсім монастирі та інші церковні інституції, а також шляхта, в окремих випадках навіть заможні селяни. Ця політико-економічна розвідка унаочнює, що, попри увесь їхній релігійний контекст, єврейсько-християнські стосунки мали ще й дуже вагому, хоча нерідко й старанно приховувану, економічну складову. Вона унаочнює й те, що дотичні фінансові інтереси церковних достойників, шляхти та єврейських еліт упродовж тривалого часу уможливлювали своєрідний *modus vivendi*. Не останню роль у цьому відіграло, очевидно, й те, що весь римо-католицький клир походив зі шляхетських родів. Серед шляхти щодо євреїв традиційно домінував прагматичний економічний підхід.

Початок австрійської Галичини

У травні 1772 р. австрійські війська під командуванням генерала Андреаса Гадіка увійшли одночасно із Сілезії та Угорщини на територію Речі Посполитої. Просуваючись Краківським, Сандомирським та Белзьким воєводствами, вони також взяли під контроль усю Червону Русь та західні частини Волинського та Подільського воєводств – територію площею близько 83 000 км² із населенням близько 2,6 мільйона. У той самий час пруські війська зайняли близько 36 000 км² на північному заході, а російські – близько 92 000 км² на північному сході Речі Посполитої. Держави-учасниці першого поділу Польщі узаконили свої територіяльні здобутки підписаним 5 серпня 1772 р. у Санкт-Петербурзі тристороннім договором. Свої узгоджені дії стосовно Польщі вони обґрунтовували необхідністю умиротворення внутрішньополітично нестабільного спільного сусіди¹. Ці ж ар-

¹ Michael G. Müller, *Die Teilungen Polens: 1772, 1793, 1795*. (München: Beck, 1984), 33–39; Alfred von Arneth, *Geschichte Maria Theresia's*, Bd. 8: *Maria Theresia's letzte Regierungszeit, 1763-1780, II*. (Wien: W. Braumüller 1877), 294, 353–354; Adolph Beer, *Die erste Teilung Polens*, Bd. 1–3. (Wien: Gerold's Sohn, 1873).

гументи наведені у першому галицькому патенті, який оприлюднив у Львові від імені Марії Терезії щойно призначений губернатор нового коронного краю 11 вересня 1772 р.²

Оскільки з перспективи Відня йшлося про справжню terra incognita, перед задіяними у так званій «ревіндикації» військами, а згодом і перед цивільною адміністрацією, було поставлено завдання збирати й систематизувати якомога більше інформації про здобуту територію, її природні та людські ресурси, суспільну та економічну організацію. Вже незабаром Йосиф II, який особисто відвідав нові володіння влітку 1773 р., отримав про них значні картографічні, геологічні та суспільно-політичні дані³. Збережені у віденському Архіві цісарського дому, двору і держави, вони започаткували формування як знань, так і мітів про новостворену австрійську провінцію⁴. Ці документи відзначають етнокультурну неоднорідність населення нового краю, більшість у якому становили русини, що дотримувалися східного християнського обряду і населяли його більшу східну частину. Між тим відмінні від них мовою і релігією поляки проживали передовсім на заході. Особливо ж відзначали високу чисельність євреїв. Згідно з даними перепису, який проводили австрійські військові під час і безпосередньо після приєднання Галичини до Габсбурзької держави, у королівстві Галичини та Володимирії проживала 224 981 особа юдейського віровизнання⁵. Приєднання Буковини 1775 р. збільшило цю цифру на ще близько 50 000. Для зіставлення: тогочасне єврейське населення австрійських Нідерландів (нинішня Бельгія), території сучасної Австрії та в італійських володіннях Габсбургів оцінюють у 6 000 чи 7 000. Значно більші цифри подають щодо чисельности євреїв Богемії (40 000), Моравії (25 000) та Угорщини (80 000)⁶. Слід при цьому зазначити, що тогочасні австрійські статистики враховували насамперед платників податків, тобто глав сімей – Haupt der Familie. Ним вважали батька, а у разі його відсутности – матір. Інших членів родин, передовсім жіночої статі, у люстраціях поіменно не враховували, а подавали лише їх загальне число⁷.

² “Occupentur Regna Galliciae & Lodomeriae”, in *Edicta et mandata universalia regnis Galliciae et Lodomeriae a die 11. Septembr. 1772. initae possessionis promulgata.* (Leopoli: Piller, 1773), 1–2.

³ Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStA), Hofreisen, Karton 5, Journal von der Reise S. Majt in Galizien samt Beylagen von 1773, Fol. 1–1492.

⁴ Larry Wolff, *The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture.* (Stanford: Stanford University Press, 2010); Idem., “Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland” *Slavic review* 63/3–4 (2004), 818–840.

⁵ Abraham J. Brawer, *Galizien. Wie es an Österreich kam. Eine historisch-statistische Studie über die inneren Verhältnisse des Landes im Jahre 1772.* (Leipzig: G. Freytag, 1910), 17–19.

⁶ Heiko Haumann, *Geschichte der Ostjuden.* (München: dtv, 1999), 89, 93; Josef Karniel, “Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im Josephinischen Jahrzehnt”, in *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen.*, ed. Peter F. Barton. (Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte, 1981), 203–220, тут 205–206.

⁷ Про це йдеться, зокрема, у посадовій інструкції для політичних та військових конскрипційних комісарів – *Instruktion für die politische und militärische CONSCRIPTIONS-Kommissarien* – які й проводили облік населення. “Das weibliche Geschlecht wird nur überhaupt und

Польські ж люстрації, зокрема впродовж 1764–1765 рр., були орієнтовані на нарахування поголовного податку і брали до уваги все єврейське населення обох статей старше одного року. Однак їх проводили вельми рідко – попередній єврейський «тариф» був датований 1729 роком – і ці люстрації, крім того, дають лише дуже приблизні відомості.

Уже 6 грудня 1772 р. перший австрійський губернатор Галичини граф Йоганн Антон фон Перген розпорядився про негайну і якнайдетальнішу «люстрацію» єврейського населення. На початку розпорядження Перген згадує численні скарги про неможливість сплачувати поголовний податок відповідно до «тарифу» від 1764–1765 рр.⁸. Нова люстрація мала дати уявлення про кількість єврейського населення, його спосіб життя, роль в економіці та про загальний стан єврейських громад. Подати такі дані мали рабини та старішини кагалів.

Кагал – гебр. *зібрання, громада* – був традиційною формою єврейської самоорганізації в Діаспорі. У Речі Посполитій кагалом називали як саму громаду, так і її автономну адміністрацію. Внутрішній устрій кагалів визначало традиційне єврейське право – галаха. Однією з центральних функцій таких громад було забезпечення співжиття їхніх членів та вирішення суперечок між ними на основі цього права. Утримуючи синагоги, цвинтарі, ритуальні лазні та забезпечуючи кошерний забій худоби і птиці, кагали давали змогу своїм членам жити повноцінним єврейським релігійним життям. Кагальні хедери та ешиви були запорукою тягlosti й постійного відтворення цього життя. Окрім того, єврейські громади здійснювали різні важливі соціальні функції та опікувалися убогими і хворими. Наділені фіскальними та політичними повноваженнями, кагали збирали зі своїх громадян як власні внутрішні податки, так і податки для королівської скарбниці. Вони були базовими інститутами єврейського самоврядування у Речі Посполитій⁹.

---

summarisch, ohne Unterscheidung, ob es Töchter, Anverwandte oder Dienstboten des Familien-Vaters seyn; also lediglich nach ihrer Anzahl, um welche der Conskriptions-Officier fraget, nach dem männlichen Geschlecht, mit den Worten: an weiblichem Geschlecht, im Namensfach angemerket, und hinten in der Rubrike: hierzu das weibliche Geschlecht, ausgeworfen.” ЦДДА-УЛ, ф. 146, оп. 2, спр. 3, арк.17. Детально про австрійські конскрипції див. Anton Tantner, Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie. (Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2007).

⁸ 1764 р. розмір єврейського поголовного податку було встановлено з розрахунку два польські злоті з усіх осіб обох статей віком старше одного року, які проживали на той час в Короні. Встановлену паушально суму податку кожен кагал збирав самостійно, розподіляючи її серед своїх членів. Majer Bałaban, Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego w r. 1765. (Kraków: Akademia Umiejętności, 1909), 3–5.

⁹ Simon Dubnow, History of the Jews in Russia and Poland, transl. Israel Friedlaender. (Bergenfield: Avotaynu, 2000), 46–51, 91–96; Gershon Hundert, “On the Jewish Community in Poland during the Seventeenth Century: Some Comparative Perspectives”, Revue des études juives 142.3–4 (1983) 349–372; Adam Teller, “Juedische Gemeinden in polnischen Feudalsystem” in Juedischer Almanach 1998/5758, ed. Jakob Hessing. (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag, 1997), 87–99; Antony Polonsky, The Jews in Poland and Russia, Volume 1: 1350-1881 (Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2009).

Саме з цієї причини люстрацію єврейського населення доручили керівникам кагалів. При цьому їм слід було суворо дотримуватися схеми, приписаної губернаторським розпорядженням. Передусім у люстраційних фасіях нотували дані про батька родини – вік, точний опис його занять, тоді дані про його дружину, синів, доньок та інших родичів, слуг, як євреїв, так і християн. Окрім того, потрібно було подавати узагальнені дані про кількість і спеціалізацію купців, ремісників, факторів, візників, одружених жінок, удів, неодружених синів та доньок віком понад десять років, про домашніх учителів, слуг, піднаймачів житла, осіб без певних занять, про старих і немічних та ін. Слід було вносити дані також і про всіх тимчасово відсутніх та про немовлят віком до одного року¹⁰.

Усі ці відомості кагальні рабини або старійшини мусили подавати під присягою. За завідомо неправдиві дані передбачалися штрафи – по сто угорських золотих (*Aureos Hungaricales*) для заможних і по десять для незаможних. Сільським євреям, які проживали під патронатом шляхти, за ухиляння від люстрації розпорядження погрожувало примусовою депортацією та конфіскацією майна. Складені німецькою або польською мовою звіти слід було передати крайовому губернаторству. Кагалам та синагогам у радіусі 20 миль від Львова на подачу люстраційних фасій відводили чотири тижні, віддаленим на 30–40 миль – шість. За кожен день задавнення відповідальний рабин чи кагальний старійшина мали сплатити із власної кишені по одному золотому¹¹.

Люстрація мала стати своєрідною нульовою точкою відліку. Всі не охоплені нею євреї повинні були згідно із розпорядженням графа Пергена вважатися надалі іноземцями і не мати права проживання в Галичині. Це ж розпорядження забороняло кагалам та синагогам брати нові позики, а також забороняло євреям давати селянам у борг більше за три польські злоті. Ця заборона не поширювалася, однак, на позики, зроблені до її оголошення. Губернаторське розпорядження слід було публічно зачитати в усіх синагогах. Те саме стосувалося й фасій рабинів та кагальних старійшин. Перед їх передачею до Львова кожен єврей мав отримати змогу виправити можливі помилки¹².

Відомості із усіх зібраних наприкінці 1772 та на початку 1773 рр. люстраційних фасій були зведені у відповідний *сумаріум*¹³. На час його укладення, 16 вересня 1773 р., із загалом 137 єврейських громад коронного краю свої

¹⁰ “Decernitur lustratio Judæorum. [...] Leopoli die 6 Decembris 1772”, in *Edicta et mandata universalis regni Galiciæ et Lodomeriæ a die 11. Septembr. 1772. initæ possessionis promulgate.* (Leopoli: Piller, 1773), 16–21, тут 16.

¹¹ *Ibid.*, 17–18.

¹² *Ibid.*, 18.

¹³ “Summarium. Über die von den Kahalen, Synagogen und Wohnstädten der Judengemeinden eingereichte Faßionen, mittels welchen die Beschaffenheit, der Werth der Häuser, die Paßiva, der Bevölkerung, und Nahrungs-Stand jeden Districts nach innstehenden Rubriken ausgewiesen werden”. HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 1, Fol. 29–33, тут 29–32.

дані подали 73¹⁴. Охоплена люстрацією людність, 163 795 осіб, становила за даними згаданого військового перепису 72,8 % від усього галицького єврейства. Попри свою неповноту, *сумаріум* 1773 р. дає доволі детальний соціально-який зріз, а також уявлення про розселення. Зіставлення його даних про єврейське населення окремих повітів на сході – Львівського (33 171), Перемиського (29 472), Галицького (16 372), Тереховельського (7 989), Белзького (15 234) та навіть невеликого Буського (2 445) із найбагатшим на єврейське населення Краківським повітом на заході (4 192) унаочнює те, що євреї проживали переважно у східній частині краю. Між тим дані про 640 християнок та 2 253 християн, які були на службі, а 162 із них ще й постійно проживали у євреїв, унаочнює й те, що міжкультурні межі, особливо у колишньому Руському воеводстві, не були надто герметичними¹⁵.

Оскільки тогочасні переписи населення – люстрації та конскрипції – мали на меті з'ясувати число платників податків, а також придатних до військової служби, то і єврейське, і християнське селянське населення намагалось уникнути потрапляння у відповідні реєстри. Перехід від польської системи обрахунку оподатковуваних «голів» обох статей старше одного року життя до австрійського обрахунку оподатковуваних батьків сімей за умови збереження поголового податку до літа 1776 р. давав, до прикладу, таку нагоду. Необов'язковість поіменної реєстрації осіб жіночої статі за австрійською системою давала змогу зменшити число оподатковуваних «голів» (див. прим. 7). Цим, очевидно, слід пояснювати значні розбіжності в чисельності єврейського населення за результатами перших австрійських конскрипцій¹⁶.

Про колосальне економічне значення для феодально-аграрної економіки краю охоплених у *сумаріумі* 5 875 шинкарів, 106 виробників солоду, 953 броварів, винокурів та медоварів, а також 4 312 орендарів (*Arendatores*) свідчить їхня сумарна річна орендна плата великим землевласникам-шляхтичам – 1 413 775 гульденів та 58 крейцарів, що відповідало 5 655 100 польським злотим. Для зіставлення сумарні річні видатки всіх охоплених пергенівською люстрацією кагалів становили 112 105 гульденів та 45 крейцарів, а поголов-

¹⁴ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 1, Fol. 33.

¹⁵ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 1, Fol. 29–32.

¹⁶ Згідно із першою австрійською конскрипцією, яку 1773 р. провело цісарське військо, у Галичині проживала 224 981 особа юдейського віросповідання. Уже наступного року, коли було подвоєно поголовний податок, це число скоротилось до 171 851 особи. Згідно із наступною, проведеною на початку 1776 р., цивільною конскрипцією, офіційно зареєстрована кількість галицьких євреїв зменшилась до 144 200. Заміна у липні 1776 р. поголового податку толеранційним збором (*Toleranzgebühr*) та запровадження домашнього податку, які мала сплачувати кожна єврейська сім'я, позбавила сенсу зменшення чисельності «голів». Стратегія протидії державній фінансовій політиці знизу переорієнтувалась на зменшення офіційно зафіксованої кількості єврейських сімей. Натомість загальна чисельність єврейського населення у конскрипційних звітах, починаючи від 1780 р., поступово поверталась до показника 1773 р.: 1780 – 151 302, 1785 – 212 000, 1786 – 215 447. Усі дані конскрипцій подані за Brawer, Galizien, 23.

ного податку вони разом сплачували 41 452 гульденів, 83 крейцари. Сумарні борги 73 єврейських громад сягали згідно із поданими фасіями 702 641 гульден і 69 крецарів. Найбільшою виходила заборгованість у Перемиському (198 455), Краківському (113 519), Львівському (79 547), Галицькому (66 440), Белзькому (51 858) та Пільзненському (28 307) повітах¹⁷.

Ці борги сформувалися протягом тривалих фінансових стосунків між церковними інститутами, передовсім монастирями, шляхтою та єврейськими громадами. Монастирі, які мали значні доходи від своєї земельної власності, десятини та різного роду пожертв прагнули, особливо у часи знецінення грошей, їх дохідного інвестування. Таку можливість пропонували єврейські громади, які мали славу надійних позичальників. Вчасну сплату за відсотками забезпечували постійні надходження від внутрішніх кагалних податків. Окрім того, монастирям у разі несплат було значно легше вилучити заставне майно у євреїв, аніж у позичальників-християн. Заставою могла служити не лише власність кагалів, зокрема синагоги, а й приватна нерухомість його членів. Ці інвестиції робили переважно у формі так званого відеркауфу (нім. *Wiederkauf*), тобто повторного викупу. Його суттю було постійне отримання відсотків від позики без повернення самої позики. Для монастирів це була єдина змога обійти заборону лихварства. «Вічні позики» у різних формах широко практикували в Речі Посполитій. Магнати, до прикладу, позичали безстроково певні суми у середніх та дрібних шляхтичів, щоб у такий спосіб замаскувати регулярну платню своїх клієнтів як сплату відсотків. Залучені від монастирів кошти використовувала кагальна верхівка почасти на придбання, утримання та модернізацію нерухомості, почасти як обіговий капітал, а також на хабарі різним сановникам. Стрімке зростання заборгованості кагалів у другій половині XVII, а особливо у XVIII ст. сучасні дослідження пов'язують із загальною фінансовою кризою в Речі Посполитій¹⁸.

Справжні масштаби та структура кагалних боргів виявились щойно у ході ліквідації Єзуїтського ордену, яка розпочалася влітку 1773 р.¹⁹ 27 січня

¹⁷ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 1, Fol. 30–31.

¹⁸ Judith Kalik, "The Jews and the Various Churches of the Polish-Lithuanian Commonwealth" in *Churches and Confessions in East Central Europe in Early Modern Times*, ed. Hubert Mikołaj Łaskiewicz. (Lublin: Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 1999), 140–152; Idem., "Jews in Catholic Ecclesiastical Legislation in the Polish-Lithuanian Commonwealth" *Kwartalnik Historii Żydów* 209 (2004), 26–39; Idem., "Patterns of Contacts between the Catholic Church and the Jews in Polish-Lithuanian Commonwealth during the 17–18th Centuries: Jewish Debts" in *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, Scripta Hierosolymitana 38, ed. Adam Teller. (Jerusalem: Magnes Pr., 1998), 102–122; Moshe J. Rosman, *The Lords' Jews. Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century*. (Cambridge: Harvard University Press, 1990); Gershon David Hundert, *The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opotów in the Eighteenth Century*. (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992).

¹⁹ Папа Климент XIV ліквідував Єзуїтський орден своїм бреве *Dominus ac Redemptor* від 21 липня 1773 р. Через чотири десятиліття, виданою 7 серпня 1814 р. буллою *Sollicitudo omnium ecclesiarum*, Пій VII повністю відновив діяльність Товариства Ісусового. – С. П.

1774 р. другий австрійський губернатор Галичини та Володимирії граф Андреас Гадік видав розпорядження про повну інвентаризацію рухомого та нерухомого майна, а також всіх активів та пасивів ліквідованого ордену на території краю²⁰. Як виявилось, єзуїтські монастирі протягом дуже тривалого часу й у значних обсягах вели фінансові справи із єврейськими громадами.

Австрійський освічений абсолютизм натомість, керуючись камералістичними підходами, назагал негативно сприймав довгострокову заборгованість, вважаючи її гальмом економічного розвитку, а отже, і загрозою для фіскальних надходжень²¹. Тому, довідавшись про нагромаджені віддавна, почасти ще з XVII ст., колосальні кредитні зобов'язання кагалів, терезіанська адміністрація Галичини почала робити кроки у напрямку ліквідації цих боргів. Між 1774 та 1781 рр. крайове губернаторство проводило інвентаризацію боргових зобов'язань, а також доходів та видатків кагалів. На її основі для кагалів-боржників складала графіки погашення заборгованості протягом десяти – п'ятнадцяти років. Дані інвентаризації були частково передані урядові – Надвірній канцелярії у Відні²². Вже у листопаді 1774 р. комісія губернаторства у складі одинадцяти осіб у звіті на ім'я Марії Терезії зробила висновок про непомірне фінансове обтяження окремих кагалів. Як ілюстрацію додано супліку кагалу в Казімежі, що її підписав «єврей Саламон Рабінович» та «єврейський бургомістр» Фейбус²³. Подібні скарги про неможливість повного виконання податкових та кредитних зобов'язань кагал в Казімежі вносив до окружного управління у Величці у жовтні 1775²⁴ та в січні 1776 р.²⁵

У лютому 1781 р., вже за одноосібного правління Йосифа II, губернаторство надіслало до Відня ґрунтовний огляд фінансового стану одинадцяти

²⁰ “Begehret den Activ- und Passiv- Stand deren Exjesuiten zu vernehmen. [...] Lemberg 27ten Jänner 1774”, in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 28. Mensis Junii Anno 1773 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1774), 51–53.

²¹ Joseph von Sonnenfels, *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz-Wissenschaft.* Dritter Theil. (Wien: Joseph Kurzböck, 1776), 84–92. Див. також Gustav Otruba, *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias.* (Wien: Bergland Verlag, 1963); Idem., “Staatshaushalt und Staatsschuld unter Maria Theresia und Joseph II. (1740–1790)” in Idem., Markus Weiss, *Beiträge zur Finanzgeschichte Österreichs (Staatshaushalt und Steuern 1740–1840).* (Linz: Trauner 1986), 3–56; Adolph Beer, *Die Staatsschulden und die Ordnung des Staatshaushaltes unter Maria Theresia.* T. 1. (Wien: Tempsky, 1894; Idem., “Die Finanzverwaltung Österreichs 1749–1816”, in *Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 15 (1894), 237–366; Louise Sommer, *Die österreichischen Kameralisten in dogmengeschichtlicher Darstellung.* Bd. 1, 2. (Wien: Konegen, 1920, 1925); Joel Mokyr, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain 1700–1850.* (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2009).

²² Kaiserlich-Königliche Böhmisches-Erzherzogliche (також Бöhmisches-Österreichische) Hofkanzlei. Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (AVA), Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781.

²³ AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, 1774: Lemberg, den 19ten 9bris 1774.

²⁴ AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, Ex Okt. 1775.

²⁵ AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, Jänner 1776.

галицьких кагалів. Усі суми в ньому подані в австрійських гульденах²⁶. Цей огляд дає змогу робити висновки про структуру та походження кагальної заборгованості. Показовими прикладами є єврейська громада у Львові та невеликий кагал у Комарно разом із його прикагалком у Щирці²⁷. За даними останньої польської люстрації 1764–1765 рр. єврейська громада Львова налічувала 6 638 осіб. Тоді ж у Комарно проживало 1 594 євреї та євреї, у Щирці – 567²⁸.

Загальна сума боргів львівського кагалу згідно з оглядом губерніяльного управління становила у 1778 р. 569 787 гульденів. Річний дохід обраховувався у 309 320; податки, сплати за відсотками та інші повинності становили 252 947; у розпорядженні кагалу залишалося, отже, 56 373 гульдени. За рахунок доходів від відсотків за видані кагалом позики ця сума збільшувалась до 84 606²⁹. Із неї треба було утримувати культові та ритуальні споруди, цвинтар, шпиталь та притулок для убогих, а також виплачувати платню кагальним службовцям. На громадах у Комарному та Щирці на 1778 р. тяжів борг у 30 140 гульденів, річного доходу було 25 592, а сплата податків та відсотків за позиками поглинала 22 935. Разом із відсотками, отримуваними за надані ним позики, комарненський кагал мав на власні видатки 3 500 гульденів на рік³⁰.

Львова частка боргів львівського кагалу – 554 568 гульденів – припадала на 68 кредиторів, зібраних під рубрикою *Nomen Creditoris et datum Instrumenti*³¹. Значною мірою це були **давні борги**, серед них і податкові залежності, як до прикладу 6 000 гульденів, згідно з так званою «мембраною» (зобов'язанням) львівського кагалу від 24 травня 1660 р., а також за сімома фіскальними облігаціями, виданими між 1686 та 1731 рр. на загальну суму 58 700 гульденів³². 25 лютого 1681 р. датований перший нотаріальний «інструмент» про

²⁶ AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, 70 ex febr. 1781.

²⁷ Огляд містить також детальні дані про критичний фінансовий стан кагалів у Роздолі, Жовкві, Тернополі, Бродах, Залізцях, Рогатині, Золочеві та Яворові. Ibid.

²⁸ Ferdynand Bostel, Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu żydaczowskiego w r. 1765. (Kraków: Akademia Umiejętności, 1891), 7.

²⁹ “Lemberger Kreis. Nachweis. Was der Kahal zu Lemberg von seinen jährlichen Einkünften nach Abschlag dessen Ausgaben auf dem Schulden Tilgungsfond zu verwenden hat und wie die Passiva von Zeit zu Zeit abgestoßen werden sollen”, AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, ad 10 ex Febr. 781.

³⁰ “Lemberger Kreis. Nachweis. Was der Kahal zu Komarno von seinen jährlichen Einkünften nach Abschlag dessen Ausgaben auf dem Schulden Tilgungsfond zu verwenden hat und wie die Passiva von Zeit zu Zeit abgestoßen werden sollen”, AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, Febr. 1781.

³¹ Окрім того, 10 114 гульденів та п'ять кредиторів подані у рубриці рухомі капітали (Bewegliche Capitalien). У рубриці неопроцентовані капітали (Unverzinsliche Capitalien) подані 5 105 гульденів, які виникли із програних судових процесів із католицькими монастирями. AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, ad 10 ex Febr. 781.

³² 1686 р. (3 000 гульденів), 1690 р. (2 000), 1693 р. (1 200), 1698 р. (1 500), 1709 р. (4 000), 1710 р. (1 000) та 1731 р. (46 000 гульденів). “Consignation. Deren Passiv- Capitalien bey dem Kahal zu Lemberg”. Ibid.

позику на суму 4 000 гульденів, взяту у львівського монастиря домініканців. Згідно з наведеними борговими зобов'язаннями львівський кагал протягом XVIII ст. ще вісім разів брав позики у своїх сусідів-домініканців на загальну суму 73 500 гульденів³³. Вірителями львівського кагалу були також львівські монастирі тринітаріїв, редемптористів та францисканців, а також самбірський монастир сестер-місіонерок. 3 лютого 1745 р. кагал уклав нотаріальну угоду про позику 8 000 гульденів із львівськими василіянами. Сума позик у монастиря бернардинів становила 9 180 гульденів. Проте найбільший обсяг мали таємні кредитні угоди із орденом єзуїтів. Вони зафіксовані у консигнації губернаторства станом на 1 січня 1775 р., тобто вже після ліквідації ордену. Монастирям єзуїтів у Львові, Кракові та Кам'янці львівський кагал заборгував сумарно 25 641 гульден. Львівська ж єзуїтська колегія із її позикуою у 100 000 гульденів виявилась найбільшим кредитором львівського кагалу³⁴.

Разом із монастирями вірителями львівського кагалу були також парафії та окремі каноніки. Найбільшою в цій категорії була позика у львівської катедральної капітули на суму 57 500 гульденів, отримана 1736 р.³⁵ Окрім львівських капітул та парафій, позикодавцями кагалу були також римо-католицькі парафії у Сокільниках, Букачівцях, Свіржі та Підгайцях. Частина боргів виникла через програні судові процеси. Зокрема, 1777 р. внаслідок успішного позову монастиря кармелітів через протермінування платежів за позиками, зробленими між 1690 та 1746 рр., до заборгованости львівського кагалу перед цим монастирем у 10 900 гульденів додалося ще 5 200 гульденів³⁶.

Кредиторами комарненського кагалу були, окрім римо-католицьких³⁷ та греко-католицьких³⁸ парафій та монастирів³⁹, також і шляхтичі⁴⁰ та навіть

³³ Відповідно до нотаріально засвідчених зобов'язань від: 2 травня 1708 р. (2 500 гульденів); 24 травня 1713 р. (2 000); 1 серпня 1721 р. (3 000); 15 січня 1725 р. (5 000); 6 липня 1725 р. (4 000); 5 лютого 1740 р. (52 000); 20 травня 1742 (2 000); 23 червня 1768 р. (3 000). Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ 24 червня 1723 р. львівський кагал уклав боргове зобов'язання на 10 000 гульденів із каноніком Косцінським, 6 вересня 1748 р. на 1 000 з каноніком Зенткевичем, а 12 грудня 1750 р. з каноніком Маркевичем на 4 000. Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ 1 000 гульденів комарненський кагал заборгував римо-католицькій парафіяльній церкві в Сокільниках, 2 000 – латинському парохіві у Миколаєві Бочарському та 3 140 – латинській парафіяльній церкві в Комарному. "Consignation. Deren Passiv-Capitalien bey dem Kahal zu Komarno", AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781, Febr. 1781.

³⁸ Вірителями комарненського кагалу були «руський парох» Комарна Бреїнський (2 500 гульденів від 31 березня 1772 р.) та його колега зі Щирця Никомахович (500 гульденів від 22 вересня 1757 р.). Ibid.

³⁹ Василіянський монастир у Крехові (2 000 гульденів від 1 листопада 1707 р.); Бернардинський монастир у Самборі (4 000 гульденів від 21 серпня 1746 р.). Ibid.

⁴⁰ Шляхтичі: Кобилінський (5 000 гульденів від 10 січня 1772); Цибульський (5 000 від 1 січня 1772); Шушковський (2 000 від 28 липня 1766); Сікорський (2 500 від 22 квітня 1765); Глоговський (100 гульденів від 1 січня 1770). Ibid.

заможні селяни⁴¹. Якщо позики надходили від інституційних вірителів – монастирів та парафій – йшлося про довгострокові кредити, отримані ще у першій половині XVIII ст.⁴²

Хронологія, кількість та обсяги позик дозволяють зробити висновок про те, що значну їх частину зроблено у зв'язку із необхідністю сплат за попередніми боргами. Багато старих боргів походило ще з другої половини XVII та з першої половини XVIII ст. Нагромадження нових кредитів задля обслуговування старих створило ефект лавини, яка й спричинила фінансові проблеми галицьких кагалів. Освічений абсолютизм зі свого боку прагнув до чіткої схеми суспільних відносин, з одного боку якої мала бути ефективна централізована держава, а з другого – її продуктивні громадяни, справні платники податків. Заборгованість кагалів підривала їхню платоспроможність, зокрема й податкову. На 1781 р. сумарна податкова заборгованість галицьких кагалів становила 363 732 гульдени. Надвірна канцелярія раз по раз вимагала від губерніяльного управління у Львові стягнути залежність, однак таке завдання виявилось нездійсненним. Згідно із розробленим губерніяльним управлінням планом погашення податкової заборгованості у 1781 р. галицькі кагали повинні були, окрім регулярних 300 517 гульденів, внести ще додатково 260 468, у 1782 р. додаткова сплата мала становити 107 909, а 1783 р. мали бути сплачені залишкові 98 900 гульденів. Фактично ж 1781 р. було зібрано лише частину передбаченої графіком суми, а саме 178 377 гульденів. Надалі податкова заборгованість продовжувала зростати і становила 1783 р. вже 476 753 гульдени⁴³.

7 квітня 1781 р. невеликий кагал у Старій Солі подав до повітової адміністрації підписану трьома старійшинами – Мозесом Абрагамом, Ісааком Тобіасом Зунделем та Маєром Менделем, супліку гебрейською та німецькою мовами про неможливість сплачувати податки у встановленому раніше розмірі⁴⁴. Ця скарга разом із долученими до неї додатками, пройшовши шлях інстанціями, потрапила восени до губерніяльного управління у Львові. У ході її розгляду губерніяльна президія надіслала фіскальній адміністрації краю (*Gubernial Tax Amt*) запит про податкову класифікацію єврейського населення⁴⁵.

Одержану довідку президія розглянула 28 січня 1782 р.⁴⁶ Відповідно до тогочасного австрійського законодавства платниками податків вважали глав сімей, нім. *Haupt der Familie*, себто батьків, які заробляли на сім'ю, а

⁴¹ Селянин Михайло Рінка зі Щирця (400 гульденів від 9 травня 1768 р.). *Ibid.*

⁴² *Ibid.*

⁴³ "Allerhöchste Entschliebung ad 6273 publ 781", Центральний Державний Історичний Архів України, місто Львів (ЦДІАУЛ), ф. 146, оп. 85, спр. 2299, арк. 48–64; "Von Böhmischen Hofkanzlei an Das Kais. Königl. Gubernium in Gallizien und Lodomerien, 19. August 1782", *ibid.*, арк. 65–66; Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1772–1868.* (Lwów: Księgarnia Polska B. Polonickiego, 1914), 24–25; Waclaw Tokarz, *Galicja w początkach ery józefińskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783.* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1909), 178–179.

⁴⁴ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2299, арк. 13–14.

⁴⁵ "An das Gubernial Tax Amt, 22. Oktober 1781", ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2299, арк. 23–24.

⁴⁶ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2299, арк. 44–45.

за їх відсутности також і матерів⁴⁷. На момент укладання довідки крайова фіскальна адміністрація нарахувала загалом 34 498 єврейських сімей. 26 295 із них, тобто понад 76 відсотків, належали до найнижчого податкового класу і сплачували менше п'яти гульденів на рік. Це означало, що вони сплачували лише так званий толеранційний збір (*Toleranzgebühr*). Він був обов'язковим для кожної офіційно зареєстрованої єврейської сім'ї і становив чотири гульдени на рік. Між тим встановлена згори норма і суспільна практика нерідко розходилися. Багато єврейських пар, не можучи сплатити високий терезіянський податок на одруження, вінчалися лише у синагозі, не вносячи цей факт у запроваджені габсбурзькою адміністрацією німецькомовні кагальні метричні книги і відповідно не сплачуючи як сім'я толеранційного збору. З позиції тогочасного австрійського закону це було подвійне правопорушення. Карна відповідальність передбачалася як за співжиття без визнаного державою шлюбу в так званому конкубінаті (*Concubinat*) чи то у прихованому подружжі (*clandestine Ehe*), так і за ухиляння від сплати податків. Темі поборення єврейських конкубінатів в Галичині присвячене значне за обсягом листування між надвірною канцелярією у Відні та крайовою губернією у Львові у листопаді 1780 р. Серед можливих заходів пропонували винагородити денунціантам, які мали отримати три із десяти дукатів передбачуваного штрафу. Однак у разі неможливості стягнення цієї величезної суми дощик не отримував нічого⁴⁸. Отже, захистом від державного переслідування для багатьох незареєстрованих подружжів ставала їхня бідність.

7 604 сім'ї, або ж 22 відсотки єврейських податкоплатників, належали до категорії між 5 та 25 гульденами річно, 442 (1,3 %) сплачували від 25 до 50. Ці дві категорії можна умовно вважати середньою верствою галицького єврейства. Лише 157 єврейських родин, менше половини відсотка, входили до найвищої податкової категорії понад 50 гульденів на рік⁴⁹. Водночас факт, що понад три чверті офіційних єврейських платників податків належали до найнижчого фіскального класу, а також відсутнє у податковій звітності, але вочевидь, немале число тих, що не могли сплачувати навіть толеранційного збору, свідчать про пауперизацію та глибоке соціальне розшарування. Більшість єврейського населення Галичини перебувала у стані принаймні подвійної залежності. По-перше, як євреї супроти державної влади, шляхти та християнського оточення загалом, по-друге, всередині кагалів супроти панівної єврейської верхівки, тих 157 сімей із найвищої податкової категорії, які значною мірою й вершили долі 137 галицьких кагалів та прикагалків. Право голосу в громаді було пропорційним до розміру сплачуваних кагальних податків. Навіть за офіційними даними понад три чверті єврейських сімей належали до найнижчої податкової категорії і відповідно впливу на

⁴⁷ Instruction zu der Aufnahme der gesamten Bevölkerung in den Königreichen Galizien und Lodomerien. [...] Lemberg, den 3ten Hornung 1776. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 2, спр. 3, арк. 16 зв.

⁴⁸ AVA, Hofkanzlei, Karton 1561, Steuern der Juden, IV T 11 Gal., Nov. 1780.

⁴⁹ ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2299, арк. 46–47.

керівництво кагалів не мали. Реальний відсоток безправних, так званих «засоромлених», був, очевидно, значно більший. Дані галицького фіскального управління з 1781 р. свідчать і про слабкість єврейської середньої верстви, яка відповідно не могла ефективно зрівноважувати **олігархію** – за Арістотелем дослівно «владу небагатьох» – у своїх кагалах.

До генези проблеми

Політичне й економічне домінування у Речі Посполитій великих землевласників, а також їх ворожість до самоврядних міст гальмували розвиток останніх, а отже, й притаманних містам економічних форм. Унаслідок цього у Речі Посполитій, зокрема, не сформувалась система банків, принаймні в тому вигляді, в якому вона на той час уже існувала в країнах Західної і Центральної Європи. За відсутності фінансових інститутів, ті, що мали потребу в кредиті, задовольняли її у приватних позикодавців. Відповідний вільний капітал мали передовсім великі землевласники – монастирі та магнати – які надавали позики шляхтичам під заставу їхніх маєтків. Позика становила, як правило, половину від вартості заставленої нерухомості, а заставлений маєток переходив на час позики у користування позикодавця. Ті ж, які були зацікавлені не в отриманні у користування заставних маєтків, а у сталому грошовому доході, інвестували свій капітал у кагали. Єврейські громади, які збирали як податки для королівської скарбниці, так і внутрішні кагальні податки – з доходів та зі споживання – мали у другій половині XVI та у першій половині XVII століття доволі високу ліквідність. Кагальна верхівка діяла так само, як діють сучасні банки – беручи капітал під нижчі відсотки, віддавали його у позику під вищі, заробляючи на різниці⁵⁰. Цим кагали у Речі Посполитій істотно відрізнялись від тогочасних єврейських фінансистів у Західній та Центральній Європі – Опенгаймерів, Вертгаймерів та ін. – які оперували передовсім власним капіталом⁵¹. Окрім того, позики використовували як обіговий капітал у торгових операціях кагальної олігархії. Кагали справно платили відсотки від інвестованого в них капіталу і вважалися дуже привабливими фінансовими партнерами⁵².

Нерідко, однак, кагали були вимушені витрачати значні суми на коштовні подарунки високим світським та церковним сановникам Речі Посполитої, а також магнатам, у володіннях яких перебував той чи інший кагал⁵³. Такого роду значні, постійні, а нерідко й непрогнозовані видатки мали як окремі кагали, так і вищі щаблі єврейського самоврядування – земські сеймики та Ваад Корони.

---

⁵⁰ З огляду на свою славу надійних позичальників кагали пропонували своїм інвесторам річну ставку у сім відсотків, що було нижче від поширених тоді десяти. Залучені кошти вони давали у позику під 10–15% відсотків річних. Перрен у своєму Описі говорить навіть про 20%. HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 573; Brawer, Galizien, 94–95.

⁵¹ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 569; Jonathan I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550 to 1750*. (Oxford: Littman Library of Jewish Civilisation, 2003).

⁵² HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 568–569.

⁵³ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 571–573.

Як унаочнює цитований вище огляд боргів галицьких кагалів, поданий губернаторством Надвірній канцелярії у Відні, головним вірителем єврейських громад була Церква. Ще Абрагам Бравер відзначав, що через небажання поставити під загрозу доходи від інвестованого капіталу, рівно ж як і сам цей капітал, римо-католицька Церква у Речі Посполитій була стосовно євреїв значно менш войовничою, аніж стосовно християн-некатоликів⁵⁴. Саме через свої інвестиції духовенство було кровно зацікавлене у збереженні єврейських автономних інститутів – як кагалів, так і регіональних земств або сеймиків, Ваадів Корони та Литви⁵⁵.

За часів економічного піднесення Речі Посполитої кредитування господарчої діяльності кагалівних верхівок монастирями було взаємовигідною справою. Загальна політична та економічна криза, яка розпочалась з середини XVII ст., а також часті військові дії відбилися й на фінансовій сфері. Багато кагалів були вимушені брати нові позики на потреби відбудови. Обслуговувати їх за умов загального зниження доходів було щораз складніше. Нерідко для сплат за давніми боргами потрібно було робити нові. Окрім того, через часті військові дії немало єврейських громад, окрім регулярних податків, були змушені платити додаткові контрибуції протиборчим сторонам⁵⁶. Попри погіршення їх економічного становища, кагали, єврейські землі та Ваад і надалі мусили робити значні відрахування та дорогі подарунки державним посадовцям, римо-католицьким єрархам, магнатам та їх приватним службовцям. Як наслідок – багато єврейських громад, починаючи з другої половини XVII ст., отримали проблеми з ліквідністю. Як приклад можна подати копію датованого 1723 р. прохання Перемиського кагалу про відтермінування податкових платежів через його надмірну заборгованість⁵⁷.

До цих причин додалася ще одна обставина, яка спростила процедуру кредитування єврейських громад. Тривалий час умовою отримання грошової позики була порука того великого землевласника, у приватних володіннях якого був кагал. За неї поручителі вимагали високу плату. Між тим ця шляхетська порука дуже часто виявлялась ілюзорною. У разі неплатежів суверенні у своїх володіннях шляхтичі легко відмовлялися від даних ними раніше гарантій та відповідно й від фінансової відповідальності. У разі зміни власників наступники не визнавали зобов'язань попередників⁵⁸. Водночас кагали в королівських містах, як наприклад львівський, успішно обходилися без таких поручителів. З часом і позичальники, і вірителі дійшли згоди, що

⁵⁴ Brawer, Galizien, 99–100.

⁵⁵ Judith Kalik, "Debts, Communal". YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe 4 August 2010. 23 February 2017 <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Debts_Communal>.

⁵⁶ До прикладу львівські євреї 1704 р. мусили заплатити велику контрибуцію шведам, а 1709 р. військам Станіслава Лещинського. Владимир Меламед, Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века). События, общество, люди (Львов: Текоп, 1994), 92, 94.

⁵⁷ Вона відклалася у фонді галицького губернаторства в час інвентаризації кагалівних фінансів 1774–178 рр. ЦДДАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2298, арк. 38–39.

⁵⁸ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 569.

процедура поруки дає мало користи та лише здорожує саму угоду. Укладення кредитних угод без гарантій стало повсюдним правилом. Зникнення навіть такого формального стримуального механізму додатково полегшило кагальній верхівці та олігархам залучення кредитних ресурсів для їх торговельно-економічної діяльності⁵⁹.

Колективна відповідальність єврейського населення за податковими та борговими зобов'язаннями кагалів була сприятливим ґрунтом для різноманітних зловживань. З подачі своїх інформаторів-шляхтичів Перген говорить про значні видатки на утримання очільників Вааду Корони, яких, наслідуючи шляхетські представництва, називали маршалами (польськ. marszałek), а то й єврейськими королями. Значні були й видатки єврейських земств, які нерідко покривалися за рахунок позик⁶⁰. Саме надмірні кошти утримання Вааду та земель, які в рази перевищували встановлену 1717 р. загальну суму єврейського поголовного податку у 220 000 злотих щорічно, згадано в конституції конвокаційного сейму від 7 травня 1764 р. як причину їх ліквідації⁶¹. Низьку фіскальну ефективність та дорожнечу утримання ілюструють і бюджетні дані окружного кагалу в Жовкві, що їх подав Маєр Балабан. Із 20 000 злотих, які кагал збирав щорічно, коронна казна отримувала лише 3 000⁶². Нагадаймо: і єврейські провінції (землі), що їх запровадив між 1518 та 1522 рр. Сигізмунд I, і покликаний 1579 р. Стефаном Баторієм Ваад Корони мали на меті передовсім консолідувати збір єврейського поголовного податку і підвищити його ефективність. Астрономічну суму боргів Вааду у 2 450 000 злотих згідно з вироком комісії коронного скарбу від 9 травня 1765 р. було розподілено між усіма кагалами. Отже, на каси єврейських громад ліг додатковий тягар, а фінансову відповідальність кагалів було поширено і на зобов'язання надрядних єврейських інститутів. Нагляд за погашенням боргів було покладено на підвоєвод – безпосередніх виконавців королівської юрисдикції над євреями, як адміністративної, так і судової⁶³.

Нерідко можливість зловживання колективною фінансовою відповідальністю ставала непереборною спокусою для тих кагальних посадовців, які мали доступ до громадських коштів. Це унаочнюють книги протоколів та індуктів Львівського підвоєводського суду, так звані *Acta Vicerpalatinae Leopoliensis*. 16 березня 1742 р. підвоєводський суд розглянув позов інсти-

⁵⁹ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 569–570.

⁶⁰ HHStA, Hofreisen, Karton 5, Konv./Nro./Fasz. 5, Fol. 570.

⁶¹ *Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX. Pijarow w Warszawie od roku 1732 do roku 1782 wydanego. Prawa, Konstytucje y Przywileje Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych sejmiech koronnych od sejmu Wiślickiego roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone. Volumen Septimum: ab anno 1764 ad annum 1768 Acta Reipublicae Continens.* (St. Petersburg: Jozafat Ohryzko, 1860), 26–29.

⁶² Bałaban, Spis, 2–3.

⁶³ “Wyrok Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego z 9 maja 1765 roku”, ЦДІАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 6, арк. 218–248; Bałaban, Spis, 3, Прим. 1.

гатора (прокурора) суду Миколая Томковича проти чинного парнаса (кагального бургомистра) Ізраеля Шмуклера та його друга, кагального старшини Літмана. Без відома підвояводи останні взяли у Левка Ландиса, фактора львівського римо-католицького архієпископа, позику розміром у 6 000 злотих. Ці позичені від імені кагалу кошти оскаржені витратили почасти для власних потреб, почасти на хабарі⁶⁴.

Справа Шмуклера і Літмана унаочнює на персоналізованому рівні корупційні пов'язання кагальної верхівки із католицькою єрархією та світськими посадовцями Речі Посполитої, а також механізм виникнення принаймні частини кагальної заборгованості. Серед бенефіціарів цієї фінансової операції, окрім звинувачених, згадується високопосадовець Сокольницький, який отримав із позиченої суми одну тисячу злотих. Стільки ж було призначено військовому комендантові «та іншим». Ще 800 злотих так званого «святкового», попри офіційну заборону таких підношень, отримав через свого фактора і сам архієпископ⁶⁵. Зважаючи на хронічну заборгованість львівського кагалу, підвояводський суд та його інстигатори намагалися запобігати несанкціонованим кредитним операціям та відповідно реагувати. Обидва звинувачені були відсторонені від посад. Окрім повернення незаконно отриманих коштів, вони мали сплатити грошовий штраф: Шмуклер – стандартне покарання у чотирикратному розмірі, а Літман – у подвійному⁶⁶. Показово, що судовий протокол нічого не каже про покарання відомих поіменно отримувачів хабарів.

⁶⁴ Повний текст протокольного запису від 16 березня 1742 р.: “Między JM. Panem instygatorem officii palatinalis Leopoliensis aktorem, a starozakonnymi Izraelem Szmuklerem, ad praesens kahału tutejszego burmistrzem i kolegą jego Litmanem, pozwanymi personaliter, sąd wojewodziński stron obydwóch wysłuchawszy, ponieważ deductum est, że pomieniony Izrael, burmistrz z kolegą swoim Litmanem przybrawszy sobie starozakonnego Lewka Landysa, JW. JM. księdza Arcybiskupa lwowskiego faktora, sumy 6000 złp. nie tak dla uspokojenia długów, bardziej swojej wygody, zaciągnawszy, sine usitata praxi et distributione, ut iuris et moris est, na urządzie wojewodzińskim, sami pozwani proprio ausu rozdali, pomarnowali i przeciwko prawu, konstytucyom i uniwersału JO. Księcia JM. Dobrodzieja ciężko wykroczyli, za co lubo na większą karę zasłużyli, sąd jednak ad mitiora codescendendo od tego ustroju burmistrzowskiego pomienionych Izraela i Litmana ad praesens odsądza. Nihilominus, ażeby kalkulacye z funkcji swojej przed deputowanymi in praesentia urzędu swojego in instanti czynili, jako też sumę 1000 złp. dla J.M. P. Sokolnickiego, drugą dla W. JM. P. Komendanta i dla innych zatrzymaną, tu do urzędu natychmiast kolportowali. Także i tę kwotę, którą bez wiadomości urzędu aplikowali i dali JW. księdzu Arcybiskupowi in vim świątecznego, które inhibicją zakazano dawać, similiter z własnego swego starania przez pomienionego Lewka, nazad kahałowi przywrócili i odliczyli, in casu nie rekompensowanej sumy złp. 800 za świąteczne de proprio kahałowi wrócić będą winni. Interea za swój występек starozakonny Izrael urzędowi grzywien czworo 14, a Litman jako asystujący że nie doniósł, grzywien dwoje 14 in instanti sądowi swemu oddali i wyliczyli, pod wolnem osób ich sekwestrowaniem”. ЦДДАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 1, арк. 838–840.

⁶⁵ ЦДДАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 1, арк. 838–839.

⁶⁶ Одним із вимірів грошового покарання у судівництві Речі Посполитої була так звана «гживна» (grzywna), яка становила 48 грошів. Стандартом вважався штраф розміром у 14 «гживен». Він міг як множитися, так і ділитися. Окрім того, грошове покарання вимірювалося у срібних або у «червоних» (золотих) злотих. – С. П.

Трохи більше аніж через рік, 8 травня 1743 р., підвояводський суд за поданням інстигатора Томковича розглянув подібну справу збирача податків (шафара) і кагального старійшини в одній особі – Іцка Мінцелеса. Згідно із наявними доказами та свідченнями з єврейської громади – “z respolstwa żydów” – Мінцелес, зловживаючи своїм становищем, без відома як кагалу, так і підвояводи, взяв позики у штахтичів Радзейовського та Байбузи, а також у монастиря єзуїтів. Беручи кошти під зобов’язання кагалу – у протоколі: “na temebrawu kaħalne pieniãdze chwytajãc” – кагальний шафар використовував їх виключно в особистих цілях. Справа вийшла на яв, коли обурені співгромадяни заявили про неї інстигаторові, і закінчилася грошовим покаранням та відстороненням Мінцелеса від його посад до повного повернення нелегально отриманих коштів⁶⁷.

Іншим задокументованим способом збагачення за рахунок єврейської спільноти були нелегальні комерційні оборудки кагальних старійшин із зібраними податковими коштами. 16 липня 1764 р. львівський підвояводський суд розглянув позов інстигатора Якуба Уляновського проти старійшин обох єврейських громад у Львові – генерального парнаса (місто і передмістя) Юзефа Цимеліса, парнаса передмістя Мошка Менкіса, сеньйора Боруха Мендльовича – та фактора й розпорядника «крупки» львівської колегії єзуїтів⁶⁸ Нухима Райса за звинуваченням у незаконному використанні коштів із кагальної каси⁶⁹.

Протокольні книги Львівського підвояводського суду містять також записи про випадки незаконного звільнення від сплат за податками та боргами кагалу або їх заниження для багатих членів єврейської громади. Наприклад, 21 травня 1762 р. суд розглянув звинувачення, які інстигатор Уляновський висунув проти кагальних касирів Абрама Файґліса, Шмелька, Мошка Манельовича та Мошка Юровича, які за гроші повністю звільняли заможних членів кагалу від усіх сплат, перекладаючи додатковий тягар на плечі інших, менш заможних громадян⁷⁰. 6 травня 1771 р. за позовом підвояводського інстигато-

⁶⁷ ЦДДАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 1, арк. 865.

⁶⁸ Споживчого податку, який львівські євреї сплачували на користь єзуїтів. Назва податку «крупка» походить від старопольськ. króbkа – скринька, до якої вкидалися гроші при купівлі передовсім кошерного м’яса та ін. Нерідко кагали віддавали цей податок на відкуп. – С. П.

⁶⁹ Протокольний запис від 16 липня 1764 р. “Między panem Ulanowskim, sądów moich podwojewódzińskich instygatorem, aktorem z jednej a starozakonnymi Józefem Cymelis, burmistrzem natychczas generalnym miejskim, i Moszkiem Mękis, burmistrzem przedmiejskim, Boruchem Mendlowiczem, seniorem, i Nuchymem Rays, faktorem i wiernikiem krupki Ich M. księży Jezuitów kollegium lwowskiego, z drugiej strony pozwanymi [...] które propria autoritate mimo wiadomości urzędu mego podwojew. wãżyli się wziãc z krupki jezuickiej, a z superaty do kasy kaħalnej należącej u Nuchyma Rays, teŕże krupki wiernika, więc sąd mój podojewodzi burmistrzów obydwóch, Borucha Mendlowicza, seniora, i Nuchyma wiernika, że bez konsensu i aprobaty mojej lub urzędu mego wãżyli się szafować z krupki pieniãdzmi, co być nie powinno, obwinionymi uznaje, a za winę burmistrzre obydwã po grzywien 14, Boruch zaś Mendlowicz, senior i Nuchym Rays, wiernik, po grzywien 7 dać na urząd mój instantanee nakazuje”. ЦДДАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 2 А, арк. 198–199.

⁷⁰ ЦДДАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 2 А, арк. 98.

ра Анджея Погорецького суд розглянув звинувачення обраних 1770 р. членів податкової комісії Львівського кагалу – «старозаконних» Давида Соболішина, Пінкаса Монишовича, Левка Гайлеса, Гершка Райса, Левка Пурдеса і Берка Цимеліса – за несправедливий розподіл податкових такс та сплат за позиками між членами кагалу. Для певного числа заможних громадян (“obywatelów”) комісія навмисне занижила податкові ставки. Протокольний запис суду містить їхні імена. Це купці Левко Балабан, Кісіель Торбяз, Левко Дрогобицький та багато інших. Звинувачені покликалися на відповідний дозвіл, отриманий від підвоеводи. Після заслуховування сторін підвоеводський суд у першій інстанції визнав членів податкової комісії винними та присудив їх до штрафів. Проти цього присуду було відразу внесено апеляцію⁷¹. Апеляційне слухання відбулося 31 травня. Підвоевода, який головував особисто, посилань звинувачених на його дозвіл не визнав і залишив вирок першої інстанції в силі, додавши до нього штраф за «введення в оману» підвоеводської інстанції⁷².

Наведені приклади свідчать, наскільки глибоко кагальна верхівка була інтегрована у суспільні відносини Речі Посполитої, яка по своїй суті була основою на принципах **клієнти** олігархією. Сеймики єврейських провінцій і Ваад значною мірою віддзеркалювали відповідні представництва шляхти і відбувалися лише за присутності представників влади Речі Посполитої, а від початку XVIII ст. керівництво Вааду практикувало наради безпосередньо у резиденції чинного великого підскарбія коронного⁷³. Компетенції провінційних сеймиків та Вааду корони, їх регламент, форма скликання, конституювання, спосіб прийняття рішень та їх проголошення орієнтувались на відповідні представництва польської шляхти, перебираючи як їхні сильні, так і слабкі сторони. Ваад засідав синхронно із сеймом, оскільки той давав Вааду основу для обговорень, а саме загальну суму податку, яку слід було розподілити між провінціями та окремими кагалами. Якщо сейм через чергове застосування права вето не міг ухвалити рішення і був розпущений, то розходився і Ваад⁷⁴.

Політика Марії Терезії

Вісім років правління Марії Терезії – від приєднання Галичини влітку 1772 р. і до смерті імператриці наприкінці листопада 1780 р. – політика

⁷¹ “Między urodzonym Andrzejem Pohoreckim, jurysdykcyi podwojewództwiskiej lwowskiej instygatorem, powodem osobisto, a starozakonnymi Dawidem Soboliszynem, Pinkasem Monyszowiczem, Lewkiem Hayles, Herszkim Raisem, Lewkiem Purdes i Berkiem Zymelis, taksarzami na podatek mass w roku przeszłym 1770 obranym, o karę za niesprawiedliwą takse podatku mass przeciwko dyspozycjom podwojewódzińskim uczynioną”. ЦДІАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 4 А, арк. 81–82.

⁷² ЦДІАУЛ, ф. 738, оп. 1, спр. 5 В, арк. 13.

⁷³ Поль, Podskarbi wielki koronny, лат. supremus thesaurarius або supremus rei monetariae magister, між 1331 та 1795 рр. одна з найважливіших посад Речі Посполитої. Вона поєднувала функції сучасних міністра державної скарбниці, міністра фінансів та голови центрального банку. – С. П.

⁷⁴ Max Rosenfeld, Die polnische Judenfrage. Problem und Lösung. (Wien: Löwit, 1918), 242–243.

австрійської адміністрації стосовно єврейського населення нового коронного краю керувалася двома мотивами. З одного боку, це була гостра необхідність поповнення державної скарбниці, і нові єврейські піддані розглядалися як фіскальний ресурс⁷⁵. З другого, це була традиційна ворожість Габсбургів до євреїв, найвідомішими історичними виразами якої стали Віденська гезера – перше вигнання євреїв з Відня 1420–1421 рр. за Альбрехта V, герцога австрійського – та друге вигнання віденських євреїв 1669–1670 рр. за імператора Леопольда I⁷⁶. Продовженням цієї політики вже за Марії Терезії стали спроби вигнання євреїв з Праги та, врешті, з усієї Богемії 1744–1745 рр. та з Буди та Пешта 1746 р.⁷⁷. Між тим як після першого, так і після другого вигнання з Відня, євреям – насамперед єврейським фінансистам, їх сім'ям та прислузі, з економічних міркувань уже незабаром дозволяли селитися у цісарській столиці. Цієї двоїстої політики – між обмеженнями та заборонами і намаганнями скористатись єврейським населенням як фіскальним ресурсом – терезіянська адміністрація дотримувалася і в новоприєднаній Галичині. Раз по раз з'являлись розпорядження як про вигнання найбідніших євреїв, так званих “Betteljuden”, та обмеження єврейських шлюбів⁷⁸, так і про підвищення податкових зборів⁷⁹.

⁷⁵ Детальніше про економічну та фіскальну політику австрійського освіченого абсолютизму див.: Otruba, Wirtschaftspolitik; Idem, “Staatshaushalt”; Helmut Reinalter, “Maria Theresia”, in *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe*, ed. Idem, (Wien: Böhlau, 2005), 402–408; Walter Pohl, Karl Vocelka, *Die Habsburger. Eine europäische Familiengeschichte*. (Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1992), 277–314; Beer, Staatsschulden; Idem, “Finanzverwaltung”.

⁷⁶ Eveline Brugger, “Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung – Juden in Österreich im Mittelalter”, in Eveline Brugger, Martha Keil, Christoph Lind, Albert Lichtblau, Barbara Staudinger, *Österreichische Geschichte. Bd. 15: Geschichte der Juden in Österreich*, ed. Herwig Wolfram (Wien: Ueberreuter, 2013), 123–227, тит 221–227; Barbara Staudinger, “Die Zeit der Landjuden und der Wiener Judenstadt 1496–1670/71”, in *Ibid.*, 229–338, тит 330–332.

⁷⁷ Christoph Lind, “Juden in den habsburgischen Ländern 1670–1848”, in *Ibid.*, 339–446, тит 374; Helmut Reinalter, “Maria Theresia”, in *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe*, ed. Helmut Reinalter (Wien: Böhlau, 2005), 402–408, тит 405.

⁷⁸ “Von wegen dem unzeitig vielfältigen jüdischen Heurathen wird den Juden ohne sich anzumelden alles heurathen verboten. Dabey auch diejenige, so keine Mittel zu leben haben, sich von dannen hinweg begeben sollen. [...] Gegeben zu Lemberg den 8. März 1773”, in *Edicta et mandata universalia regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 11. Septembr. 1772. in itæ possessionis promulgata*. (Leopoli: Piller, 1773), 44. “Iterato Judæis sine Consensu matrimonia inire rigorose prohibetur. [...] Datum Leopoli 28. Junii 1773”, in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 28. Mensis Junii Anno 1773 emanatorum*. (Leopoli: Piller, 1774), 3–4.

⁷⁹ “Præcepitur militaris Contributio de annuo lucro & omni questu ab Incolis præstanda. [...] Datum Leopoli [...] die 25. Februarii Anno Millesio Septingentesimo Septuagesimo Quatro”, in *Ibid.*, 54–56, тит 56; “Allgemeine Ordnung für die gesammte Judenschaft der Königreiche Gallizien und Lodomerien [...] Dritter Abschnitt: Von den jüdischen Contributionali und Domestic. [...] Gegeben in [...] Lemberg, den 16ten Julii 1776”, in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januar. ad ultimam Decembr. Anno 1776 emanatorum*. (Leopoli: Piller, 1776), 78–121, тит 101–106.

Разом з тим, ліквідувавши ще у вересні 1772 р. такі політичні інституції Речі Посполитої як воєводства та староства⁸⁰, австрійський уряд тимчасово залишив у силі її податкову та судову системи, а також перебрав усіх державних службовців середньої та нижчої ланки. Для збереження правової тяглості судам і надалі дозволено було використовувати право Речі Посполитої, однак вершити судочинство вони мали вже іменем імператриці Марії Терезії. Збережено було й спеціалізовані на єврейських справах підвоєводські суди, які й надалі керувалися польським та галахічним правом. Втративши адміністративні функції як представники королівської влади, колишні підвоєводи залишилися очільниками цих судів⁸¹.

Бажання уникнути перебоїв у податкових надходженнях спонукали терезіанську адміністрацію залишити в силі як фіскальні повноваження, так і автономію кагалів. Разом з тим уже з перших австрійських едиктів, починаючи з виданого у грудні 1772 р. «люстраційного» розпорядження губернатора Пергена розпочалось обмеження поля економічної діяльності єврейського населення⁸². Навіть за тимчасового збереження польської системи оподаткування австрійський уряд намагався збільшити податкові надходження. Вже 25 лютого 1774 р. губернатор Гадік запровадив військовий податок на всі річні доходи і прибутки для всіх мешканців краю, починаючи з 1 травня того ж року. Це розпорядження стосувалось доходів усіх шляхетських, королівських та церковних посілостей. Воно скасовувало не лише чинне ще з 1374 р. звільнення шляхти від податків, а одночасно і її давнє зобов'язання до участі в посполитому рушенні (лат. *motio belli*) у разі війни. Підданих селян, "*homines proprios, uti & ceteros Rusticos ac Subditos*" едикт зобов'язував до натурального податку на користь війська. Міські купці та ремісники мали зголошувати свої річні доходи магістратам. Підставою нарахування військового податку міщанам був їх сумарний річний дохід без врахування життєво необхідних видатків⁸³.

Останнім десятиєм пунктом губернаторське розпорядження подвоювало поголовний податок для євреїв із двох до чотирьох польських злотих, або ж до одного австрійського гульдена. Солідарну відповідальність за збирання цього податку і передачу зібраних коштів до кас окружних управлінь і надалі несли кагали. Вони продовжували на власний розсуд розподіляти

⁸⁰ "Supprimuntur antiqua Officia. Inquiritur, quis habeatur modus administrandi Bona Regia? [...] Leopoli 16 Octobri 1772", in *Edicta et mandata universalia regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 11. Septembr. 1772. in itæ possessionis promulgata.* (Leopoli: Piller, 1773), 5–7.

⁸¹ "Justitiæ administratio præcepitur. Requiritur information de forma Judiciorum. Non nulla observanda Judicibus præscribuntur. [...] Leopoli 20 Octobris 1772", in *Ibid.*, 7–9.

⁸² "Decernitur lustratio Judæorum", in *Ibid.*, 16–21.

⁸³ "Præcepitur militaris Contributio de annuo lucro & omni questu ab Incolis præstanda", in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 28. Mensis Junii Anno 1773 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1774), 54–56.

загальну суму поголовного податку у своїх громадах⁸⁴. Однак уже через два роки терезіянська адміністрація відійшла від поголовного податку, запровадивши замість нього так званий толеранційний збір (*Toleranzgebühr*) у розмірі чотирьох гульденів на сім'ю. Сталося це із запровадженням так званого «порядку для євреїв Галичини» (*Judenordnung*) у липні 1776 р.⁸⁵. Австрійський уряд створив нову надрядну єврейську структуру, крайову генеральну дирекцію (*General-Direction*), яка мала об'єднати всі галицькі кагали у єдиний *Corpus*. Як колись землі і Ваад, генеральна дирекція мала передовсім консолідувати єврейський фіскальний ресурс. Вона складалася із дванадцяти осіб – по два представники від шести політичних округів, та свого очільника, верховного крайового рабина. Ним у травні 1778 р. став купець з Бродів Ар'є Лейб Бернштайн. Крайовий рабин здійснював нагляд за діяльністю всіх кагалів Галичини та Володимирії, апробував кандидатів на посади рабинів та представляв усе галицьке єврейство перед крайовим губернiальним управлінням⁸⁶.

Цивільно-правові суперечки між євреями терезіянський порядок залишав за кагалними судами. Кримінальні справи та цивільні суперечки між християнами та євреями, які раніше належали до компетенції підвoєводських судів, переходили до судів загальної юрисдикції. Щоправда, християни-позивачі могли в суперечках з євреями за бажанням звертатися й до кагалних судів. Із запровадженням посади верховного крайового рабина в системі галахічного судівництва краю було створено вищу апеляційну інстанцію, яка переглядала вироки та рішення кагалних судів як щодо індивідуальних суперечок, так і між особами та їх кагалами. Окрім того, апелювати можна було і до окружних управлінь та до губернаторства⁸⁷.

На новостворену крайову єврейську дирекцію покладалася відповідальність за збирання нового податку з доходів та майна євреїв, так званого *Domestic*, загальна сума якого, як і толеранційного збору, визначалася з розрахунку чотири гульдени на сім'ю. Дирекція розподіляла цю суму поміж

⁸⁴ “10mo. Quod denique ad Judaeos in Regnis hisce comorantes pertinet, ii ab illis hactenus solitam capitationem pro nunc in duplo hac ratione praestare obligabuntur, ut ea a Cahalibus repartitione inter illos consueta a comprehensis individuus exigatur, & a quovis Cahali in una summa pariter a Prima proximi Mensis Maii incipiendo in illam districtualem contributionis Cassam intra cujus ambitum Cahal situm est, inferatur; Simulque quodlibet Cahal intuitu repartitionis inter sua individua more suo factae in subsidium & in solidum teneatur”, in *Ibid.*, 56.

⁸⁵ “XX Patent. Die Einführung der neuen Juden-Ordnung betreffend”, in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januar. ad ultimam Decembr. Anno 1776 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1776), 76–77.

⁸⁶ Nathan Michael Gelber, “Arjeh Leib Bernstein”, in *Idem, Aus zwei Jahrhunderten. Beiträge zur neueren Geschichte der Juden.* (Wien: Löwit, 1924), 14–38; Н. М. Гельберъ, «Областной раввинатъ въ Галиціи, 1776–1786» *Еврейская Старина* 7, 3–4 (1914): 305–317.

⁸⁷ “Allgemeine Ordnung für die gesammte Judenschaft der Königreiche Gallizien und Lodomerien [...] Fünfter Abschnitt: Von denen jüdischen Rechtsachen, und deren rechtlichen Behandlung”, in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januar. ad ultimam Decembr. Anno 1776 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1776), 112–121.

всіма кагалами, а кагали ділили її поміж окремих сімей і безпосередньо здійснювали збір. Окрім того, кожна єврейська молода пара, щоб отримати від крайової губернії офіційний дозвіл для одруження, мала одноразово сплатити немалий збір. Його розмір визначався індивідуально, відповідно до майнового стану та доходів⁸⁸.

Істотне збільшення оподаткування єврейського населення з новою гостротою ставило питання про борговий тягар, який тяжів на кагалах. У третьому розділі терезіанського розпорядку, присвяченому податкам, зборам та внутрішнім бюджетам єврейських громад, передбачена низка відповідних заходів:

- Інвентаризація всіх кагальних боргів. При цьому чинними вважались лише угоди, укладені до 6 грудня 1772 р., тобто до заборони робити нові борги «люстраційним» розпорядженням Пергена⁸⁹.
- Інвентаризація доходів і видатків єврейських громад та укладення на їх основі графіків погашення боргів до 1789 р.⁹⁰
- Підтвердження заборони нових позик, за винятком тих випадків, коли сплата за наявними зобов'язаннями була в інший спосіб неможливою. У такому разі відповідні угоди можна було укласти лише з відома, дозволу та під наглядом губерніяльного управління.
- Заборона здачі в оренду внутрішніх кагальних податків і зборів, таких як «крупка», та створення на основі цих надходжень цільових фондів для погашення кагальних боргів.
- Зменшення числа кагалів шляхом об'єднання малих громад або приєднання їх до більших⁹¹.

Вісім років, які галицькі євреї провели під спільним регентством Марії Терезії та її сина, Йосифа II, були суперечливими. З одного боку, реакцією на появу в монархії нового єврейського населення у досі не знаних масштабах став вироблений від Середніх віків рефлекс до заборон, обмежень та спроб його позбутися. Разом з тим численні реформи в дусі освіченого абсолютизму, а також війни вимагали від держави Габсбургів щораз більших видатків. Той фіскальний потенціал, який, безсумнівно, становили близько

⁸⁸ "Allgemeine Ordnung für die gesammte Judenschaft der Königreiche Gallizien und Lodomerien", in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januar. ad ultimam Decembr. Anno 1776 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1776), 78–121, тут 93, 101–102; Michael Stöger, *Darstellung der gesetzlichen Verfassung der galizischen Judenschaft.* Bd. I, II. (Lemberg: Kuhn & Millikowski, 1833), II, 77–78.

⁸⁹ Звіт про інвентаризацію боргів, доходів та видатків галицьких кагалів в архівному фонді Надвірної канцелярії у Відні. AVA, Hofkanzlei, Karton 1540, *Schuldenwesen der galizischen Juden, 1774–1781*, 70 ex febr. 1781.

⁹⁰ Ibid.

⁹¹ "Allgemeine Ordnung für die gesammte Judenschaft der Königreiche Gallizien und Lodomerien [...] Dritter Abschnitt: Von den jüdischen Contributionali und Domestic", in *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januar. ad ultimam Decembr. Anno 1776 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1776), 101–106; Stöger, *Darstellung*, II, 173–175.

чверті мільйона галицьких та буковинських євреїв, був їй необхідний. Було обрано типовий для епохи Марії Терезії компроміс між дотриманням консервативних форм та модернізаційними кроками. Саме схильністю до компромісів можна пояснювати збереження автономних кагалів та галахічного судівництва. Вироблений за правління Марії Терезії план фінансового оздоровлення кагалів є водночас як свідомим управлінням рівня тогочасної австрійської державної машини, так і зацікавленості габсбурзької скарбниці у галицьких євреях передовсім як в економічному ресурсі.

Йосифінське десятиліття

Десять років одноосібного правління Йосифа II – від смерті Марії Терезії 29 листопада 1780 р. і до його власної смерті 20 лютого 1790 р. – були назагал позначені зміщенням акцентів від монополії католицизму в бік світськості, а відтак і більшої толерантності до інших віровизнань, головним до протестантів та євреїв. Відзначались вони й радикальністю реформ і, як наслідок, значно меншою готовністю до компромісів⁹². Прикладом зміщення у бік радикальності є його селянські реформи, зокрема й у Галичині⁹³. Зміна акцентів в австрійському освіченому абсолютизмі відбувалася, однак, не одномоментно. Запроваджені за сорокарічного правління Марії Терезії норми втрачали чинність лише у разі заміни їх новими. Політичну й адміністративну тяглість у Галичині забезпечувала й особа незмінного йосифінського губернатора краю, графа Йозефа Брігідо, призначеного ще Марією Терезією у червні 1780 р. та відкликаного з цієї посади щойно у жовтні 1794 р., за правління Франца II, тобто більш ніж чотири роки по смерті Йосифа II.

Йосифінська радикальність неодноразово виявлялася у законодавстві стосовно євреїв. Особливо показовим є зіставлення терезіанського та йосифінського положень про заборону хрещення єврейських дітей без згоди їхніх батьків. Терезіанський патент від 11 лютого 1775 р. називає таке хрещення «давнім зловживанням», яке стається внаслідок «надмірного релігійного запалу» та попереджає, передусім акушерок та повитух, про «відповідне покарання». Разом з тим він вважає охрещених у такий спосіб дітей християнами, які підлягають вилученню з їх батьківських сімей та передачі для християнського виховання коштом тих, хто їх охрестив. У разі браку в таких осіб необхідних коштів, цих дітей слід було передати до християнських сиротинців, а їх утримання примусово покладали на їхніх єврейських батьків,

---

⁹² Детальніше див.: Derek Edward Dawson Beales, *Joseph II. Vol. 1: In the shadow of Maria Theresia, 1741–1780; Vol. 2: Against the world, 1780–1790.* (Cambridge Mass.: Cambridge Univ. Press, 1987, 2009); Idem, “Joseph II. und der Josephinismus”, in *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*, eds. Harm Klueting, Helmut Reinalter (Wien: Böhlau, 2002), 35–54; Lorenz Mikoletzky, *Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten.* (Göttingen, Zürich: 2: Muster-Schmidt, 1990).

⁹³ Roman Rosdolsky, *Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II.*, ed. Ralph Melville (Mainz: von Zabern, 1992).

які також були зобов'язані виділити їм їхню частку у спадщині⁹⁴. Виданий 28 квітня 1787 р. йосифінський циркуляр охрещених без згоди батьків єврейських дітей, християнами вже не вважає, а для винних передбачає великі грошові штрафи або ув'язнення⁹⁵.

Йосифінська політика толерантності стосовно євреїв керувалася просвітницькими постулатами «громадянського покращення», «продуктивності» та «корисності», які в німецькомовному світі сформулювали Христіан Конрад Вільгельм фон Дом⁹⁶ та Йозеф фон Зонненфельс⁹⁷. «Громадянське покращення» мало на меті інтеграцію євреїв у бюргерське суспільство. Уявлення про «продуктивність» та «корисність» базувалися на панівних у той час фізіократичних поглядах на економіку. Згідно з цими поглядами продуктивним вважалося сільськогосподарське та мануфактурне виробництво. Торгівля та оренда натомість належали до непродуктивних занять.

Слід відзначити, що йосифінська політика толерантності по-різному сприймалася в різних частинах монархії. На заході, де вже сформувалось бюргерство, євреї бачили в ній шлях до свого громадянського урівноправлення та соціальної інтеграції. На сході, де й надалі панували аграрно-феодальні відносини, консервативна більшість єврейства сприймала примусову йосифінську модернізацію як не зовсім зрозуміле, почасти грубе, почасти дуже дріб'язкове втручання у її традиційний уклад життя. Патенти та розпорядження про заборону традиційного єврейського вбрання, відмінного від вбрання більшості населення⁹⁸, про заборону ховати небіжчиків до заходу сонця в день смерті⁹⁹ та про примусове присвоєння німецьких

⁹⁴ "Patent, wie sich respectu der Taufung der Juden Kinder, für das künftige benommen werden soll", *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ*. A die 1. Mensis Januar. Anno 1775 emanatorum. (Leopoli: Piller, 1775), 162–165.

⁹⁵ "Kreisschreiben. Wegen des Verbots der Taufe jüdischer Kinder", *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ* a die 1. Januar. ad ultimam Decembris Anno 1787 emanatorum. (Leopoli: Piller, 1787), 93.

⁹⁶ Christian Wilhelm Dohm, *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*. (Berlin, Stettin: Nicolai 1781). Пор. тогочасні полеміки: *Anmerkungen über Dohms bürgerliche Verbesserung der Juden*. Aus den göttingischen gelehrten Anzeigen. (Wien: Grund, 1782); Friedrich Ludwig Kahle, *Anmerkungen zu dem Buche: Ueber die bürgerliche Verbeßerung der Juden vom Herrn Geheimen Rath von Dohm*. (Berlin, Stralsund: Lange 1789). Детальніше див.: Josef Karniel, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.* (Gerlingen: Bleicher, 1985), 378–382.

⁹⁷ Simon Karstens, *Lehrer, Schriftsteller, Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733-1817)*. (Wien: Böhlau, 2011); Josef Karniel, "Joseph von Sonnenfels. Das Welt- und Gesellschaftsbild eines Kämpfers für ein 'glückliches Österreich'", *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte der Universität Tel Aviv* 7 (1978): 111–158.

⁹⁸ "Kreisschreiben. Begünstigung der sich den Manufakturen, und den Ackerbaue widmenden Juden, und Abstellung ihrer Kleidertracht [...] Lemberg den 29sten März 1788", *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ* a die 1. Januar. ad ultimam Decembr. Anno 1788 emanatorum. (Leopoli: Piller, 1788), 82.

⁹⁹ "Kreisschreiben. Abstellung des Mißbrauchs die Todten vor zweymal 24. Stunden zu begraben [...] Lemberg den 2ten May 1787", *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ* a die 1. Januar. ad ultimam Decembris Anno 1787 emanatorum. (Leopoli: Piller, 1787), 95.

прізвищ¹⁰⁰, як і німецько-єврейські школи, що їх задумували як альтернативу традиційним хедерам, сприймалися як загроза втрати ідентичності і спонукали єврейське населення до вироблення зустрічних захисних стратегій¹⁰¹. Окрім того, намагаючись «продуктивувати» галицьких євреїв – на практиці це означало відмову від звичних занять задля наявних тільки у планах мануфактур, а також задля сільського господарства, де для єврейських колоністів бракувало придатної землі – йосифінська адміністрація постійно обмежувала поле діяльності єврейських орендарів та торговців¹⁰². Це відповідно породжувало опір як з боку єврейських орендарів, так і з боку шляхти – головного бенефіціяра цього ґешефту і збільшувало розрив між нормою та суспільною практикою¹⁰³.

Стосовно кагалних боргів йосифінська політика принципово продовжила вироблену ще за Марії Терезії лінію на їх погашення за рахунок надходжень від «крупки» – єврейського споживчого податку. Суттєвою зміною було те, що зі скасуванням багатьох монастирів на початку 1780-х рр., багато інституційних кредиторів просто перестали існувати, а їх правопретензії перейшли до створених державою з майна цих монастирів фондів – освітнього та релігійного¹⁰⁴. Це висунуло на передній план сплату за значно меншими боргами приватним позичальникам.

¹⁰⁰ “Patent. Die Führung bestimmter Geschlechternamen vom 1ten Jänner 1788 bei der Judenschaft betreffend [...] 28ten Tag des Monats August 1787”, Ibid., 168–169.

¹⁰¹ Dirk Sadowski, *Haskala und Lebenswelt. Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806.* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010).

¹⁰² До прикладу: “Patent, die Verpachtung des Bier- und Methbrauens an Juden wird mit Anfang des 1787ten Jahrs gänzlich eingestellt. Wien, 9. Hornung 1784”, *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januarii ad ultimam Decembris Anno 1784 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1784), 26;

“Patent. Die Juden werden nicht mehr zur Pachtung der Unterthans-Güter, Mahlmühlen, Marktstand und Weidgelder, der Zehenten und Salzausfuhrs zugelassen”, *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januarii ad ultimam Decembris Anno 1785 emanatorum.* (Leopoli: Piller, 1785), 14–15.

¹⁰³ Відповідні “*Supplex Libellum*” є як у фонді Галицького губернаторства у Львові, так і Надвірної канцелярії у Відні: ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 85, спр. 2300, 2301, 2302; AVA, Hofkanzlei, Karton 1561, *Steuern der Juden, 1784, IV T 11 Gal.*, Dezember 1783.

¹⁰⁴ Освітній фонд, нім. *Schulfonds*, поль. *Fundusz Edukacyjny*, було створено з майна ліквідованого у 1773 р. ордену єзуїтів. Його засоби спрямовувались на створення мережі початкових шкіл. Суттю йосифінських реформ у церковній галузі було посилення парафій коштом орденського духовенства. Ліквідації підлягали ті монастирі, які вважались осередками «релігійного фанатизму», і такі, що не займались освітньою та науковою діяльністю або доглядом за хворими. Упродовж 1782–1783 рр. з їх майна було створено релігійний фонд, нім. *Religionsfonds*, призначений для розбудови мережі парафій та утримання парафіяльного духовенства. Marian Małeckі, “*Reformy stosunków majątkowych Kościoła katolickiego w świetle józefińskiego ustawodawstwa w Galicji*”, in *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, eds. Dorota Malec, Waclaw Uruszczak. (Kraków: Wydawnictwo UJ, 2004), 123–135; Robin Okay, *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918: From Enlightenment to Eclipse.* (London: Palgrave MacMillan, 2000), 44; Horst Glassl, *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790).* (Wiesbaden: Harrasowitz, 1975), 135–147.

Вирішальне значення мало, однак, скасування самих кагалів як самоврядних адміністративних одиниць і збирачів податків для державної скарбниці та перетворення їх на структурно не пов'язані між собою окремі релігійні громади. Прагнучи до централізованої держави, яка має чіткі та безпосередні стосунки з усіма своїми громадянами, освічений абсолютизм послідовно усував васальні та інші багатоступеневі єрархізовані відносини, а також базовані на привілеях виключення, автономні утворення та корпоративні групи. З такої позиції успадковані від Речі Посполитої кагали теж вважалися пережитком феодальної епохи, який стояв на заваді «громадянському покращенню» євреїв та їх інтеграції в бюргерське суспільство. Саме з цієї причини запровадження йосифінської толерантності у Галичині відбувалось пізніше й у два етапи. Євреї Силезії, Ломбардії, Відня та Нижньої Австрії, Моравії, а також Угорщини отримали свої толеранційні едикти між груднем 1781 та березнем 1783 рр.¹⁰⁵. У Галичині ж, з позиції йосифінської адміністрації, слід було спершу усунути системні відмінності і щойно тоді переходити до примусового емансипування євреїв.

Першим етапом стала ліквідація єврейської крайової дирекції та кагалів з їхнім галахічним судівництвом. Цісарський патент від 17 травня 1785 р. переводив усе єврейське населення краю під безпосередню юрисдикцію органів державного управління та загальної судової системи¹⁰⁶. Це неминуче торкалося й кагалівних боргів. У ході підготовки цього так званого прелімінарного, або ж підготовчого, патенту 14 березня 1785 р. було видано відповідне розпорядження. Під наглядом державної ліквідаційної комісії пасиви окремих кагалів об'єднувалися у сукупний борг, його адміністрування було покладено на державні фіскальні органи¹⁰⁷. Свої претензії вірителі, як приватні так і інституційні, мали зголосити відповідним окружним управлінням. Для подачі кредитних угод, укладених до 6 грудня 1772 р., було введено термін у два місяці. Губерніяльний циркуляр від 18 липня 1785 р. продовжив цей термін до чотирьох місяців для галицьких і до шести для закордонних кредиторів. Відлік починався 1 серпня 1785 р.¹⁰⁸.

Станом на 1789 р. за рахунок надходжень від податку на кошерне м'ясо фіскальні органи сплатили всі визнані державою борги кагалів приватним особам. Борги перед освітнім та релігійним фондами, утвореними з активів

¹⁰⁵ Karniel, *Toleranzpolitik*, 401–418.

¹⁰⁶ "Patent. Die Aufhebung der Juden-Direction, der Landes- und Kreisältesten, und die Begünstigungen der Juden betreffend", *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januarii ad ultimam Decembris Anno 1785 emanatorum*. (Leopoli: Piller, 1785), 89–91.

¹⁰⁷ Stöger, *Darstellung*, II, 175.

¹⁰⁸ "Kreisschreiben. Den Gläubigern der galizischen Judenschaft wird eine Zeitfrist von 4 und respective 6 Monaten zur Beibringung ihrer Schuldscheine bestimmt", *Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 1. Januarii ad ultimam Decembris Anno 1785 emanatorum*. (Leopoli: Piller, 1785), 133–134.

та пасивів ліквідованих католицьких монастирів та інших церковних інституцій, були списані або реструктуровані. Загальна сума погашень становила майже 800 000 гульденів¹⁰⁹.

Підсумки

Єврейські автономні інститути – кагали, Ваади земель та Корони – були інтегральною частиною суспільно-економічних відносин у Речі Посполитій. Через переважно аграрно-феодалну структуру її економіки та відсутність банків, роль кредитувальників виконували передовсім монастирі, а також великі землевласники. Поширеною формою інвестування вільного капіталу були безстрокові позики єврейським громадам у формі так званого «відеркауфу», себто повторного викупу. Монастирі та інші християнські інвестори прагнули в такий спосіб захиститися від знецінення грошової маси та забезпечити собі постійні доходи у вигляді відсотків, обійшовши при цьому заборону лихварства. Всупереч стереотипу євреї виявилися у ролі позичальників, а християнське духовенство у ролі лихварів.

Зі свого боку кагальна олігархія у такий спосіб забезпечувала доплив значних сум готівки передовсім для власної торгово-економічної діяльності. Кредитні угоди при цьому укладали від імені кагалів як інститутів, а виплати відсотків за ними здійснювали кагальні каси за рахунок внутрішніх податків єврейських громад. Тривалий час такі фінансові взаємини церковних інституцій із верхівкою єврейських автономних інститутів приносили їх учасникам обоюсторонню користь. Однак за умов тривалої загальної монетарної та фінансової кризи у Речі Посполитій, яка розпочалася у другій половині XVII ст., у багатьох єврейських громад з'явилися проблеми з ліквідністю. Задля обслуговування давніх позик, податкових залеглостей та інших видатків нерідко доводилося брати нові позики. На момент приєднання території Галичини до імперії Габсбургів тамтешні кагали віддавали на сплати за відсотками та на податки левову частину своїх прибутків.

Галицькі кагали опинились віч-на-віч із освіченим абсолютизмом із його камералістськими та фізіократичними поглядами на економіку й фінанси. Згідно із цими підходами тривала заборгованість вважалася згубною як для адміністративних та господарчих суб'єктів, так і для надходжень до державної скарбниці, а відтак підлягала якнайшвидшій ліквідації. Терезіанська адміністрація реагувала відповідно – складаючи графіки погашення заборгованостей кагалами і домагаючись від них швидкої сплати астрономічних сум, повернення яких за умовами відеркауфу властиво не передбачалося. Через свою нереалістичність ці вимоги виконані не були.

Прагнучи встановити чіткі норми безпосередніх стосунків держави із громадянами, освічений абсолютизм, особливо у його йосифінському варіанті, розглядав різні автономні утворення, виключення та корпоративні

---

¹⁰⁹ Stöger, Darstellung, II, 175.

групи як перешкоди на шляху до цієї мети та прагнув їх усунути. Основани на давніх привілеях як самоврядні одиниці із окремим судочинством, політичними та фіскальними повноваженнями, кагали повністю відповідали цим критеріям. Тому патентом від 17 травня 1785 р. вони були перетворені на виключно релігійні об'єднання. Їх фіскальні, політичні та судові повноваження перейшли до окружних управлінь та судів загальної юрисдикції. Ліквідація кагалів стала нагодою і для вирішення проблеми їх заборгованости. У відведений термін кредитори мали зголосити свої претензії відповідним окружним управлінням. Кагальні пасиви були об'єднані в сукупний борг під адміністрацією фіскальної служби. Вирішенню проблеми сприяло й те, що значна частина інституційних кредиторів – монастирів – на той час або була вже ліквідована або перебувала у стадії ліквідації. На кінець правління Йосифа II за рахунок надходжень від єврейського споживчого податку борги приватним кредиторам були виплачені. Понад столітня історія проблемної єврейської заборгованости завершилася у Галичині разом з історією самих самоврядних кагалів.

Svjatoslav PACHOLKIV
**The Debt Problem of the Galician Qahals:
Towards the History of its Emergence and Resolution
under Maria Theresa and Joseph II**

Contrary to the widespread stereotype, Jews in the old Polish-Lithuanian Commonwealth were quite often debtors, and Christians, primarily the monasteries and clergy, as well as nobles (*shlyakhta*), were lenders. The widespread form of investment was open-ended loans to self-governing Jewish qahals. The funds received from the debt obligations of the Jewish communities were used by the qahal leaders primarily to finance their own entrepreneurial activities. In return, Christian lenders received a fixed income from the qahals' treasuries in the form of interest payments. The general political and economic crisis that began in the Polish-Lithuanian state in the second half of the seventeenth century led to a payment crisis for the qahals, which, in order to service their obligations, were forced to take out new loans.

The Austrian administration considered the quarter-million Jewish population annexed to the Habsburg possessions of Galicia and Bukovina in 1772 and 1775 as an important fiscal resource. Guided in the economic and financial spheres by physiocratic and cameralist ideas, enlightened absolutism considered significant and long-term debt disastrous for both administrative and economic entities and for revenues to the state treasury. Therefore, while retaining the qahals as self-governing administrative and fiscal institutions, Maria Theresa's administration demanded that they settle their debts as quickly as possible. But because of the astronomical

amounts concerned, the repayment of which were not originally foreseen, these demands could not be met. Joseph II's decade of rule brought a cardinal change. A significant portion of the largest lenders – the monasteries – were liquidated, and their properties were transferred to the state administration. All the borrowers – the self-governing qahals, whose administrative, fiscal and judicial powers were taken over by the relevant state institutions, were also eliminated. In this way, the Josephine administration created effective levers to address the debt problem of Jewish communities, which, after 1785, became exclusively religious organizations.

Bibliography

Anmerkungen über Dohms bürgerliche Verbesserung der Juden. Aus den göttingischen gelehrten Anzeigen (Wien: Grund, 1782).

Arneth Alfred von, *Geschichte Maria Theresia's*, Bd. 8: Maria Theresia's letzte Regierungszeit, 1763-1780, II (Wien: W. Braumüller 1877).

Bałaban Majer, *Dzieje Żydów w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej, 1772–1868* (Lwów: Księgarnia Polska B. Polonickiego, 1914).

Beales Derek Edward Dawson, *Joseph II. Vol. 1: In the shadow of Maria Theresia, 1741–1780; Vol. 2: Against the world, 1780–1790* (Cambridge Mass.: Cambridge Univ. Press, 1987, 2009).

Beer Adolph, *Die erste Teilung Polens*, Bd. 1–3 (Wien: Gerold's Sohn, 1873).

Borovoi Saul, "Klassovaia bor'ba na Ukraine XVII veka v svete sovremennykh evreiskikh khronik", v *Evreiskie khroniki XVII stoletia (Epokha "khemel'nichiny")* (Moskva, Ierusalim: Gesharim, 1997), 11–80.

Bostel Ferdynand, *Żydzi ziemi lwowskiej i powiatu żydaczowskiego w r. 1765* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1891).

Brawer Abraham J., *Galizien. Wie es an Österreich kam. Eine historisch-statistische Studie über die inneren Verhältnisse des Landes im Jahre 1772* (Leipzig: G. Freytag, 1910).

Brugger Eveline, "Von der Ansiedlung bis zur Vertreibung – Juden in Österreich im Mittelalter", in *Idem, Keil Martha, Lind Christoph, Lichtblau Albert, Staudinger Barbara, Österreichische Geschichte. Bd. 15: Geschichte der Juden in Österreich*, ed. Wolfram Herwig (Wien: Ueberreuter, 2013), 123–227.

David Hundert Gershon, *The Jews in a Polish Private Town: The Case of Opatów in the Eighteenth Century* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992).

Dohm Christian Wilhelm von, *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden* (Berlin, Stettin: Nicolai 1781).

Dubnow Simon, *History of the Jews in Russia and Poland*, transl. Friedlaender Israel (Bergenfield: Avotaynu, 2000).

Edicta et mandata universalia regnis Galiciæ et Lodomeriæ a die 11. Septembr. 1772. initæ possessionis promulgata. (Leopoli: Piller, 1773), з 1774 p. pid nazvoiu Continuatio edictorum et mandatorum universalium in regnis Galiciæ et Lodomeriæ [...] emanatorum.

Gel'ber" N. M., "Oblastnoi ravvinat" v" Galitsii, 1776–1786" *Evreiskaia Starina* 7, 3–4 (1914): 305–317.

Gelber Nathan Michael, "Arjeh Leib Bernstein", in *Idem, Aus zwei Jahrhunderten. Beiträge zur neueren Geschichte der Juden* (Wien: Löwit, 1924), 14–38.

Glassl Horst, *Das österreichische Einrichtungswerk in Galizien (1772–1790)*. (Wiesbaden: Harrasowitz, 1975).

Hannover Nathan Nata, *Abyss of Despair* (Yeven Metzulah). *The Famous 17th Century Cronicle Depicting Jewish Life in Russia and Poland During the Chmelnicki Massacres of 1648–1649*, transl. Mesch Abraham J. (New Brunswick, London²: Transaction Books 1983).

Haumann Heiko, *Geschichte der Ostjuden* (München: dtv, 1999).

Hlybokyi mul. *Khronika Natana Hanovera*. *Nauk. red. per. i avt. koment.* N. Iakovenko (Kyiv: Dukh i litera, 2010).

Idem, "Debts, Communal" *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe* 4 August 2010. 23 February 2017 <http://www.yivoencyclopedia.org/article.aspx/Debts_Communal>.

– "Die Finanzverwaltung Österreichs 1749–1816", *Mittheilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 15 (1894): 237–366.

– "Inventing Galicia: Messianic Josephinism and the Recasting of Partitioned Poland" *Slavic review* 63/3–4 (2004): 818–840.

– "Jews in Catholic Ecclesiastic Legislation in the Polish-Lithuanian Commonwealth" *Kwartalnik Historii Żydów* 209 (2004): 26–39.

– "Joseph II. und der Josephinismus", in *Der aufgeklärte Absolutismus im europäischen Vergleich*, eds. Kluefing Harm, Reinalter Helmut. (Wien: Böhlau, 2002), 35–54.

– "Joseph von Sonnenfels. Das Welt- und Gesellschaftsbild eines Kämpfers für ein 'glückliches Österreich'", *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte der Universität Tel Aviv* 7 (1978): 111–158.

– "On the Jewish Community in Poland during the Seventeenth Century: Some Comparative Perspectives", *Revue des études juives* 142. 3–4 (1983): 349–372.

– "Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im Josephinischen Jahrzehnt", in *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Josephs II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*, ed. Barton Peter F. (Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte, 1981).

– "Patterns of Contacts between the Catholic Church and the Jews in Polish-Lithuanian Commonwealth during the 17–18th Centuries: Jewish Debts" in *Studies in the History of the Jews in Old Poland in Honor of Jacob Goldberg*, *Scripta Hierosolymitana* 38, ed. Teller Adam (Jerusalem: Magnes Pr., 1998), 102–122.

– *Die Staatsschulden und die Ordnung des Staatshaushaltes unter Maria Theresia*. T. 1 (Wien: Tempsky, 1894).

– *Die Wirtschaftspolitik Maria Theresias*. (Wien: Bergland-Verl., 1963).

– *Spis Żydów i Karaitów Ziemi Halickiej i powiatów Trembowelskiego i Kołomyjskiego w r. 1765* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1909).

Israel Jonathan I., *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550 to 1750*. (Oxford: Littman Library of Jewish Civilisation, 2003).

Kahle Friedrich Ludwig, Anmerkungen zu dem Buche: Ueber die bürgerliche Verbeßerung der Juden vom Herrn Geheimen Rath von Dohm (Berlin, Stralsund: Lange 1789).

Kalik Judith, "The Jews and the Various Churches of the Polish-Lithuanian Commonwealth" in *Churches and Confessions in East Central Europe in Early Modern Times*, ed. Łaskiewicz Hubert Mikołaj (Lublin: Instytut Europy Środkowo Wschodniej, 1999), 140–152.

Karniel Josef, *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II* (Gerlingen: Bleicher, 1985).

Karstens Simon, *Lehrer, Schriftsteller, Staatsreformer. Die Karriere des Joseph von Sonnenfels (1733–1817)* (Wien: Böhlau, 2011).

Lind Christoph, "Juden in den habsburgischen Ländern 1670–1848," in Brugger Eveline, Keil Martha, Idem, Lichtblau Albert, Staudinger Barbara, *Österreichische Geschichte. Bd. 15: Geschichte der Juden in Österreich*, ed. Wolfram Herwig (Wien²: Ueberreuter, 2013), 339–446.

Małecki Marian, "Reformy stosunków majątkowych Kościoła katolickiego w świetle józefińskiego ustawodawstwa w Galicji," in *Krakowskie studia z historii państwa i prawa*, eds. Malec Dorota, Uruszczak Waclaw. (Kraków: Wydawnictwo UJ, 2004), 123–135.

Melamed Vladimir, *Evrei vo L'vove (XIII – pervaia polovina XX veka). Sobytiia, obshchestvo, liudi (L'vov: Tekop, 1994).*

Mikoletzky Lorenz, *Kaiser Joseph II. Herrscher zwischen den Zeiten*. (Göttingen, Zürich²: Muster-Schmidt, 1990).

Mokyr Joel, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain 1700–1850*. (New Haven, Conn.: Yale University Press, 2009).

Müller Michael G., *Die Teilungen Polens: 1772, 1793, 1795*. (München: Beck, 1984).

Okay Robin, *The Habsburg Monarchy c. 1765–1918: From Enlightenment to Eclipse*. (London: Palgrave MacMillan, 2000).

Otruba Gustav, "Staatshaushalt und Staatsschuld unter Maria Theresia und Joseph II. (1740–1790)," in Idem, Weiss Markus, *Beiträge zur Finanzgeschichte Österreichs (Staatshaushalt und Steuern 1740–1840)*. (Linz: Trauner, 1986), 3–56.

Pohl Walter, Vocelka Karl, *Die Habsburger. Eine europäische Familiengeschichte*. (Graz, Wien, Köln: Böhlau, 1992).

Polonsky Antony, *The Jews in Poland and Russia, Volume 1: 1350-1881* (Oxford: Littman Library of Jewish Civilization, 2009).

Reinalter Helmut, "Maria Theresia," in *Lexikon zum Aufgeklärten Absolutismus in Europa. Herrscher – Denker – Sachbegriffe*, ed. Idem, (Wien: Böhlau, 2005), 402–408.

Rosdolsky Roman, *Untertan und Staat in Galizien. Die Reformen unter Maria Theresia und Joseph II.*, ed. Melville Ralph (Mainz: von Zabern, 1992).

Rosenfeld Max, *Die polnische Judenfrage. Problem und Lösung*. (Wien: Löwit, 1918).

Rosman Moshe J., *The Lords' Jews. Magnate-Jewish Relations in the Polish-Lithuanian Commonwealth during the Eighteenth Century*. (Cambridge: Harvard University Press, 1990).